

97. el-Câhız'a ait el-Hanîn ile'l-Evtân risâlesinin içerik analizi

Halis DİŐCI¹

Selçuk PEKPARLATIR²

APA: Diřçi, H. & Pekparlatır, S. (2023). el-Câhız'a ait el-Hanîn ile'l-Evtân risâlesinin içerik analizi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö13), 1561-1576. DOI: 10.29000/rumelide.1379697.

Öz

Arap edebiyatında el-hanîn ile'l-evtân ifadesiyle karşılık bulan vatan özlemi duygusu, Cahiliye döneminden modern döneme kadar pek çok edip tarafından nazım ve nesir türü ürünlerde işlenmiştir. Arap nesrinin önemli isimlerinden el-Câhız, kendi dönemine kadar bu temada söylenmiş olan en güzel edebi parçaları bir araya getirmeyi hedefleyerek el-Hanîn ile'l-evtân isimli bir risâle kaleme almıştır. Ancak bu risâlenin el-Câhız'a nispeti hususunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Kimileri risâlenin ona ait olduğunu kimileri ise ona ait olmadığını söylemişlerdir. Risâlenin hem bu nispet sorununu hem de muhtevasını incelemeyi hedefleyen bu çalışmada öncelikle genel hatlarıyla el-hanîn ile'l-evtân temasından söz edilmiştir. Ardından nispet sorunuyla alakalı ihtilafların serdedilmesi için uygun zemini hazırlayabilmek amacıyla söz konusu risâleye ait yazma nüshalar ve baskılardan bahsedilmiş, daha sonra nispet sorunu detaylıca ele alınmıştır. Çalışmanın devam eden kısmında ise el-Câhız'ın risâlesine aldığı vatan özlemi konulu edebi ürünler bir tasnife tabi tutulmuş ve her başlık altında en önemli parçalar aktarılmıştır. Risâlenin içerisindeki edebi ürünler dağınık bir vaziyette ve çok sayıda olduğundan dolayı, çalışmanın amacını aşmayacak bir kategorizasyona başvurulacak ve okuyucu vatan özlemi temalı bir edebi seçkiyle buluşturulacaktır. Söz konusu kategoriler ayetler, Peygamberlerle ilgili rivayetler, meseller, diğer milletlere ait sözler, filozof ve bilgelere ait sözler, Araplara ait sözler, müellifin kendisine ait sözler ve şiirler başlıklarından oluşmaktadır.

Anahtar kelimeler: Arap edebiyatı, el-Câhız, el-Hanîn ile'l-Evtân, vatan özlemi, risâle

Content analysis of the epistle of al-Hanin ila al-Awtan by al-Jahiz

Abstract

The nostalgia, which corresponds to the expression al-hanin ila al-awtan in Arabic literature, has been processed in verse and prose type products by many literary figures from the Ignorance period to the modern period. One of the important names of Arabic prose, al-Jahiz wrote an epistle named al-hanin ila al-awtan, aiming to bring together the most beautiful literary pieces that have been said on this theme until his own time. However, there are two different views on the belonging of this epistle to al-Jahiz. Some said that the epistle belonged to him, while others said that it did not belong to him. In this study, which aims to examine both this belonging problem and its content, firstly, the theme of al-hanin ila al-awtan is mentioned in general terms. Then, the manuscripts and editions of the relevant epistle were mentioned, and then the problem of belonging was discussed in detail in

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati ABD (Konya, Türkiye), hlsdisci@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0620-5870 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 22.08.2023-kabul tarihi: 23.10.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1379697]

² Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati ABD (Konya, Türkiye), spekparlatir@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2953-1211

order to prepare the appropriate ground for the conflicts related to the problem of belonging. In the continuation part of the study, the literary works on the nostalgia that al-Jahiz included in his epistle were classified and the most important pieces were cited under each title. Due to the scattered nature and the large number of literary pieces within the epistle, a categorization will be used that will not exceed the purpose of the work, and the reader will be presented with a literary selection themed around nostalgia. The mentioned categories consist of verses, narrations related to the Prophets, parables, quotes from other nations, quotes from philosophers and sages, quotes from Arabs, the author's own statements, and poems."

Keywords: Arabic literature, Al-Jahiz, al-Hanin ila al-Awtan, nostalgia, epistle (risalah).

Giriş

Arap edebiyatı geçmişten günümüze hem nazım hem de nesir türleriyle hayatın her alanına temas edegelmiştir. O kadar ki övgüden yergiye, ağıttan tebriğe, aşktan hamasete kadar bütün konulara Arap edebiyatçılarının eli değmiştir. İnsanların içgüdüsel duygularından biri olan vatan özlemi duygusu da bundan müstesna değildir. Hangi iklime ve hangi tarihe sahip olursa olsun, insanlar için doğup yetiştikleri topraklar kutsaldır. İnsanlar ile doğdukları topraklar arasında teşekkül eden bu kutsal bağ ise evrenseldir. Ancak insanı vatanına bu denli sıkıca bağlayan, salt toprak parçasının ötesindedir. İnsan nezdinde vatani anlamlı kılan etkenlerin başında aile, kültür ve dil gibi diğer faktörler gelmektedir. Nitekim insan ailesinden ayrı düşüp tanımadığı bir kültür ve dille karşılaştığında vatanına duyduğu özlem duygusu şiddetlenmektedir.

Hem İslamiyet öncesi hem de İslamiyet sonrası Arap literatürüne bakıldığında vatan özlemi temasının edipler tarafından işlendiği görülmektedir. İlk dönemlerde kendini daha çok şiirlerde gösteren vatan özlemi teması ilerleyen dönemlerde özlü sözler ve meseller şeklinde de Arap edebiyatındaki yerini almıştır. Daha çok kişisel ve içsel olduğundan dolayı vatana duyulan özlem hissinin toplumsal nitelikteki nesir türlerinden ziyade nazım türlerinde yoğunlaşması tabii bir durumdur. Arap literatüründe bu vatan özlemi temalı edebi ürünleri derleyip konuyla ilgili bir seçki oluşturmayı hedefleyen birtakım eserler de bulunmaktadır. Bu eserlerin başında Ebû Osmân el-Câhız'a nispet edilen el-Hanîn ile'l-evtân isimli risâle gelmektedir. Müellif bu eserinde vatan özlemine dair kendi kanaatlerini ve duygularını paylaşmak yerine, diğer eserlerinde de görüldüğü gibi birçok farklı türdeki edebi ürünü harmanlayarak geniş yelpazeli bir aktarım metodunu takip etmiştir.

Eserin muhteva analizinin yapılması suretiyle Arap edebiyatında vatan özlemine dair söylenmiş nazım ve nesir türü edebi parçaları okuyucuya sunmak amacıyla yola çıkan bu çalışmada, ilgili kaynaklar incelenirken risâlenin el-Câhız'a aidiyeti hususunda araştırmacıların farklı tutumlar içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle konuyla alakalı ihtilafları irdeleme zarureti hâsıl olmuştur. Bundan dolayı çalışmada öncelikle risâlenin aidiyetiyle ilgili görüşler objektif bir perspektifle sunulacaktır. Bunu yaparken de meselelerin daha net anlaşılabilmesi için risâlenin yazma nüshalarından ve basıklarından bahsedilecektir. Çalışmanın ilerleyen kısmında ise risâlenin içerik analizine geçilecektir.

1. Arap Edebiyatında el-Hanîn ile'l-Evtân Teması

Sülâsi mücerred حَنَّ filinin mastarı olarak gelen حَيْن kelimesi "özlem ve iştihak duymak" anlamına gelmektedir. Nitekim bir deve vatanına veya yavrusuna özlem duyduğu zaman حَنَّتِ النَّاقَةَ إِلَى وَطَنِهَا denmektedir. (İbn Dureyd, 1987, s. 102) Hatta bu fiil dışı deveyle o kadar bütünleşmiştir ki artık الحائنة

derken dişî deve kastedilir olmuştur.(el-Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1191) Çoğulu *أوطان* şeklinde gelen *وطني* kelimesi ise ikamet edilen yer, koyunun ve ineğin bağlandığı yer gibi anlamlara gelmektedir.(el-Fîrûzâbâdî, 2005, s. 1238) Bir harfi cer vasıtasıyla bağlanan bu yapı, kişinin ikamet ettiği yere duyduğu iştiağı ifade etmektedir.

Doğduğu topraklara ve vatanına özlem duyması insanda bulunan bir içgüdüdür. Ancak bu içgüdü yalnızca insana ait değildir. Zira hayvanlar da vatanlarına ve yuvalarına özlem duyan varlıklardır. O kadar ki sahiplerine ve yuvalarına sadık hayvanların ne kadar uzaklaşsalar da uzun yıllar sonra bile yuvalarına döndükleri gözlemlenmektedir.(el-Cebûrî, 2007, s. 5) Vatan özlemi konusunda her ne kadar ortak hislere sahip olsalar da insanla hayvan arasındaki en büyük fark insanın bu hislerini dile getirme istidadına sahip olmasıdır. Nitekim insanoğlu vatanına duyduğu özlemde kaynaklanan yoğun feyzan haliyle nice kelimeler sarf etmiştir. Arap edebiyatı da dâhil olmak üzere dünyanın tüm edebiyatlarında bunun örneklerine rastlanmaktadır.

İnsanlar tarihin her döneminde ticaret, gezi, savaş ve göç gibi çeşitli münasebetlerle vatanlarından ayrı düşmüşlerdir. Uzayan gurbet günlerinde onlara vatanlarını hatırlatan ve özlemlerini edebi bir üslupla dile getirmelerine neden olan birtakım etkenler olmuştur. Bunların başında vatanının ve ailesinin bulunduğu yönden esen rüzgâr, çakan şimşek ve sevdiklerini hatırlatan yıldızlar gelmektedir. Güvercinin acı bir şekilde ötmesi ve gurbet diyarında bulunan hurmalıklar da kişiye vatanını hatırlatan unsurlar arasındadır.(el-Cebûrî, 2007, s. 7)

Cahiliye döneminden modern döneme kadar Arap edebiyatında vatan özlemiyle alakalı hem nazım hem de nesir türünde çok sayıda edebi ürün verilmiştir. Cahiliye dönemi Arap şiirinde bir kasidenin ana teması olup baştan sona işlenirse de vatan özlemi sıkça dile getirilmiştir. Öyle ki çölde göçebe bir şekilde yaşayan şairler ayrıldıkları memleketlerini ve oradaki kalıntıları şiirlerinde anmışlardır. Hatta şair çoğu zaman bu özleme devesini de ortak etmiştir. İmruülkays (ö. 540 [?]), Tarafe b. Abd (ö. 564 [?]) ve Antere b. Şeddâd (ö. 614 [?]) şiirlerinde vatan özlemini dillendiren başlıca Cahiliye şairlerindedir.(el-Cebûrî, 2007, s. 31)

İslamiyet'in gelmesiyle Arap edebiyatında bazı tematik değişiklikler görülmüştür. Sözelimi edebi ürünlerdeki dini ve manevi içerikler artarak şarabın ve kadın tasvirinin yapıldığı şiirler ile ölçsüz hicivler İslam tarafından yasaklanmıştır. Vatan özlemi ise bu dönemde ivme kazanan temalardan biri haline gelmiştir. Bu durum vatan sevgisini imanla bağdaştıran Hz. Peygamberin vatan sevgisi ve özleminden kaynaklanmaktadır. Takip eden Emevîler döneminde görece karmaşık bir hayat yaşanmasına ve bir devletleşme süreci başlamasına rağmen vatan özlemi temasının tüm canlılığını koruyarak cahiliyedeki şekliyle devam ettiği, hatta dönemin hiçbir şairinin divanının gurbet ve vatan özlemi temalı şiirlerden arı olmadığı söylenebilir.(el-Cebûrî, 2007, s. 53)

Abbasiler döneminde ise medenileşme ve uygarlık süreçlerinin hız kazanmasıyla vatan özlemi temasında söylenen şiirlerde bir azalma yaşansa da dönemin çeşitli münasebetlerle vatanlarından ayrı düşen şairleri bu temada ürünler vermeyi sürdürmüştür.(el-Cebûrî, 2007, s. 103) Buradan şehirleşme süreci ile vatan özlemi şiirlerinin niceliği arasında ters orantı olduğu sonucunu çıkarmak mümkün olacaktır. Bu da belli bir döneme kadar Arap şiirinde vatan özleminin kıymet bulunduğu mekânın şehir değil çöl ve kırsal kesimler olduğunu göstermektedir. Ancak takip eden dönemlerde bu algı değişerek Bağdat, Basra, Endülüs ve Mısır gibi uygarlığın zirvesine ulaşan önemli memleketler için de çok sayıda özlem şiiri kaleme alınmıştır.

Vatan özlemi temasının şairler tarafından işlenmesinin yanı sıra İslam dünyasında telif faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte çoğu dilciler, hadisçiler, edebiyatçılar ve nesep âlimleri tarafından el-hanîn ile'l-evtân konusundaki malzemeler müstakil eser ve risâlelerde ele alınmıştır. Fakat bu eserlerin çoğu günümüze ulaşamamıştır.(el-Atıyye, 1987, s. 129) Müellifimiz el-Câhız da bu konuda Hubbu'l-vatan isimli bir kitabın yanı sıra el-Hanîn ile'l-evtân isimli, kendisine aidiyeti tartışmalı olan bir risâle kaleme almıştır.

2. Risâlenin Yazmaları ve Baskıları

Klasik kaynaklarda, İbn Hayr el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) fihristinde yer verdiği *Hubbu'l-vatan* isimli eserden başka el-Câhız'a ait vatan özlemi temalı ya da *el-Hanîn ile'l-evtân* isimli herhangi bir eserden bahsedilmemiştir. Ancak her ne kadar klasik kaynaklarda ismi geçmese de söz konusu risâleye ait çeşitli yazmalar ve baskılar bulunmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında bu yazmalar ve baskılar üzerinde durulacaktır.

2.1. Risâlenin Yazmaları

Müellifimiz el-Câhız'ın birçok kitap ve risâle telif ettiği bilinmesine rağmen kendisinin herhangi bir risâle koleksiyonu oluşturduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Ancak onun birçok risâlesini ihtiva eden bazı yazmalar ve bu yazmaların tahkik edilmesi suretiyle oluşturulmuş birtakım matbu eserler bulunmaktadır. İçerisinde el-Hânîn ile'l-evtân isimli risâleyi barındıran yazma koleksiyonlar şunlardır:

Risâlenin en bilinen yazması Damad İbrâhim Paşa kütüphanesindeki 949 numaralı nüshadır.(Şeşen, 2011, ss. 128-130) Yazıldığı hat üzerinden yapılan mülâhazalar neticesinde 6. asırda kaleme alındığına dair bir görüş hâkim olsa da bu yazmanın ihtiva ettiği risâlelerin kim tarafından derlendiği ve ne zaman neşredildiği tam olarak bilinmemektedir.(el-Câhız, 1964, ss. 4-5)

Risâlenin bir diğer yazması Mısır'daki el-Hizânetu't-Teymûriyye kütüphanesinde çeşitli müelliflere ait eserleri içeren 351 numaralı koleksiyonun 3. sırasında yer almaktadır. Bu koleksiyon 1171 yılında Emîn el-'Umerî'nin hattıyla kaleme alınmıştır.(Behnâm, 2017, s. 59) Bu nüsha Abdusselâm M. Hârûn'un Damad İbrâhim Paşa nüshasının yanında asıl olarak kabul ettiği ikinci asıl nüshadır.(el-Câhız, 1964, s. 381)

Risâlenin bir başka yazması da Musul'daki Hasan Paşa Medresesi olarak bilinen el-Medresetü'l-Haseniyye'de bulunan 233 numaralı koleksiyonun 6. sırasında yer almakta ve el-Câhız'a nispet edilmektedir. Koleksiyondaki ilk altı eser Kâsım b. Murâd Râviye el-Mevsilî'nin hattıyla 1182 yılında Musul'daki el-Bektâşîyye Medresesinde kaleme alınmıştır.(el-Çelebî, 1927, ss. 135-136)

Musul'daki Emîn Bek b. Eyyûb Bek b. el-Celîlî Kütüphanesindeki bir koleksiyonda el-Câhız'a ait 15 risale bulunmaktadır. Bu risâleler aynı isim ve tertibe sahip olmaları bakımından Damad İbrâhim Paşa nüshasıyla oldukça benzerlik göstermektedir. Bu yazma koleksiyonunun en sonunda yer alan el-Hanîn ile'l-evtân isimli risâlenin ne zaman istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır.(el-Çelebî, 1927, s. 265) Damad İbrâhim Paşa nüshasıyla karşılaştırılmak suretiyle hataları tashih etme olanağı tanıyabilecek bu koleksiyon, kütüphane sahibinin vefatının ardından kütüphanenin dağılmasıyla birlikte kaybolmuştur.(Kraus & el-Hâcirî, 1943, s. 4)

Risâlenin çeşitli yazmalarından bahsetmenin ardından burada bazı nüshalarla ilgili değerlendirmelerden bahsetmek faydalı olacaktır. Hasan Paşa Medresesinde bulunan nüshanın, içerdiği

tahrifattan ve hatalardan dolayı neredeyse tanınamayacak halde olduğu ve bunun müstensihî olan Kâsım b. Murâd Râviye el-Mevsilî'nin edebiyat ve lügat namına hiçbir şey bilmediğine işaret ettiği söylenmektedir. Ayrıca bu yazmanın aslında Teymûriyye yazmasından aktarıldığı da söylenmektedir. Teymûriyye nüshasının Hasan Paşa nüshasından yaklaşık 12 sene önce yazılmış olması da bunu destekler niteliktedir. Bu iki nüshanın aslında aynı olduğunu gösteren en önemli delillerden bir tanesi, buldukları koleksiyonun içerisinde es-Seâlibî'ye (ö. 429/1038) ait birçok risâlenin bulunmasıdır. Öyle ki risâlenin her iki koleksiyonda da es-Seâlibî'nin risâleleriyle birlikte bulunması tesadüf olamaz. Yine konuyla alakalı en güçlü delillerden biri, Abdusselâm M. Hârûn'un dipnotlarda işaret ettiği nüshalar arasındaki farklılıklardır. Nitekim onun Damad İbrâhim nüshası ile Teymûriyye nüshası arasında tespit ettiği farklılıklar Hasan Paşa nüshasındaki farklılıklara aynıdır.(Ahmed, 1975, ss. 263-264) Sonuç olarak, bu sağlam deliller ışığında söylenmelidir ki Hasan Paşa nüshası aslında Teymûriyye nüshasından istinsah edilmiştir.

2.2. Risâlenin Baskıları

el-Câhız'a ait risâleler çeşitli müellifler tarafından Resâilu'l-Câhız ve Mecmûatu resâili'l-Câhız gibi isimlerle bir araya getirilerek neşredilmiştir.(Şeşen, 1993) Onun risâlelerini derleyip yayına hazırlayan müelliflerin çalışmalarına baktığımızda el-Câhız'a ait risâlelerin kimisine yer verip kimisini de dışarıda bıraktıklarını görmekteyiz. Bu ise müelliflerin kendi zamanlarına kadar yayınlanmamış olan risâleleri yayınlama ya da eserini el-Câhız'ın belli bir sanatsal yönüne tahsis etme arzularından veya bazı risâlelerin el-Câhız'a nispet ve aidiyetine dair duydukları şüphelerinden kaynaklanmaktadır. Sözgelimi 1943 yılında Mecmû'u resâ'ili'l-Câhız adıyla neşrettikleri eserlerinde Paul Kraus ve Tâhâ el-Hâcirî el-Câhız'a ait yalnızca dört risâleye yer vermiştir. Onların Damad İbrâhim Paşa yazmasını ve diğer kaynakları görmesine rağmen yalnızca bu dört risâleyi neşretmelerinin nedeni, bu risâlelerin daha önce yayınlanmamış olması ve her birinin el-Câhız'ın sanatsal yönlerinden birini temsil etmesidir.(Kraus & el-Hâcirî, 1943, s. 2) Konuyla alakalı bir diğer örnek olarak, Hasan es-Sendûbî'nin Resâilu'l-Câhız isimli eserinde çalışmamızın konusunu teşkil eden el-Hânîn ile'l-evtân isimli risâleye yer vermediğini görmekteyiz. Onun bu risâleyi eserine almaması, risâlenin el-Câhız'a aidiyetine dair duyduğu şüphelerden kaynaklanmaktadır.(es-Sendûbî, 1931, s. 153)

Müelliflerin el-Câhız'ın risâlelerini yayına hazırlarken benimsedikleri eklektik yöntemin nedenlerine değinmenin ardından söylenmelidir ki el-Hanîn ile'l-evtân isimli risâle hem diğer risâlelerle birlikte hem de bağımsız olarak birden çok kez basılmıştır. Bu baskılar hakkında şunlar bilinmektedir:

- 1- Risâle ilk olarak 1914 yılında Tâhir el-Cezâirî (ö. 1920) tarafından müstakil bir şekilde Kâhire'de basılmıştır.(el-Atıyye, 1987, s. 130)
- 2- Risâle 1931 yılında Stuttgart'ta Oskar Rescher (ö. 1972) tarafından el-Câhız'a ait bazı diğer risâleler ve Almanca tercümeleriyle birlikte yayımlanmıştır.(Brockelmann, 1977, s. 116)
- 3- Risâle hicri 1333 yılında Kahire'de el-Menâr matbaasında et-Teymûriyye nüshası esas alınarak neşredilmiştir.(Brockelmann, 1977, s. 116; es-Sendûbî, 1931, s. 153)
- 4- Risâle Abdusselâm M. Hârûn tarafından dört cilt olarak Kahire'de neşredilen ve 45 risâleyi kapsayan eserin ikinci cildinde yer almaktadır.

3. Risâlenin el-Câhız'a Nispeti

Adres
RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address
RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

el-Hanîn ile'l-evtân isimli vatan özlemini konu alan risâlenin müellifimiz el-Câhız'a nispeti tartışmalı bir konudur. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, böyle bir risâlenin varlığı konusunda herhangi bir şüphenin bulunmamasıdır. Bu yönde oluşabilecek şüpheleri gidermek amacıyla bir önceki başlıkta risâleye ait yazmalar zikredilmiştir. Sonuç olarak bu risâle el-Câhız'a nispet edilerek çeşitli yazma nüshalarıyla günümüze ulaşmış ancak araştırmacılar bu nispetin sıhhati hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Diğer yandan bazı müelliflerin el-Câhız'ın risâlelerinin tamamını ya da bir kısmını derleyerek yayına hazırlarken el-Hanîn ile'l-evtân isimli risâleye yer vermemesi, risâlenin el-Câhız'a ait olmadığına dair kesin bir kanıt niteliği taşımamaktadır. Zira müellifler arasında aidiyet ve nispet sorunlarından ötürü bu risâleyi dışarıda bırakanlar olduğu gibi çeşitli sebeplerden ötürü tercihen ona yer vermeyenler de olmuştur. Ayrıca risâlenin çeşitli müellifler tarafından el-Câhız'a nispet edilerek neşredilmiş olması bu nispetin sıhhatinde herhangi bir şüphe görmeyen müelliflerin de bulunduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden risâlenin el-Câhız'a ait olduğunu söyleyenler ve ona ait olmadığını düşünenler olmak üzere iki farklı eğilim bulunmaktadır. Çalışmanın bu başlığı altında söz konusu risâlenin el-Câhız'a aidiyeti hakkında ifade edilen görüşler delilleriyle birlikte serdedilecektir.

3.1. Risâlenin el-Câhız'a Ait Olmadığını Savunanların Görüşleri ve Delilleri

el-Hanîn ile'l-evtân isimli risâlenin el-Câhız'a ait olmadığını iddia eden araştırmacıların başında Hasan es-Sendûbî gelmektedir. Onun hayatını, edebi kişiliğini ve eserlerini ele aldığı Edebu'l-Câhız isimli eserinde "el-Câhız'a nispet edilen ancak ona ait olmayan eserler" başlığı altında çalışmamızın konusunu teşkil eden risâleyi zikretmiş ve şu ifadelerle yer vermiştir:

"Bu eseri okuyup el-Câhız'ın diğer kitaplarıyla kıyaslayan ve onun telif metoduyla karşılaştıran bir kişi mutlaka onun bu eserden berî olduğunu ve bu eserin, insanlar nezdinde revaç bulması için çeşitli ibareleri bir kitapta toplayıp meşhur bir müellife nispet eden müstensihlerin uydurmalarından ibaret olduğunu anlayacaktır."(es-Sendûbî, 1931, s. 153)

Risâlenin el-Câhız'a ait olmadığını iddia ederken somut deliller ortaya koymayan es-Sendûbî, Tâhir el-Cezâirî'nin bu yalan ve iftiranın farkına varamamasından ve risâleyi neşretmesinden dolayı şaşkınlığa düştüğünü de ifade etmektedir.(es-Sendûbî, 1931, s. 153)

Alman Şarkiyatçı Carl Brockelmann (ö. 1956) es-Sendûbî'nin konuyla ilgili ithamlarının kanıtlanmasının zor olduğunu ifade etmektedir.(Brockelmann, 1977, s. 128) Aynı şekilde Charless Pellat (ö. 1992) risâlenin fihristlerde geçmemesinden dolayı şaşkınlığını ifade etse de es-Sendûbî'nin bu iddialarını saptamanın zor olduğunu söylemektedir.(Pellat, 1984, s. 138) Hem Brockelmann'ın hem de Pellat'ın ifadelerinin es-Sendûbî'nin iddiaları üzerine söylendiği göz ardı edilmemelidir. Yoksa onlar bu eserin el-Câhız'a nispetinin tespit edilmesinin zorluğundan bahsetmemişlerdir.

el-Câhız'ın eserlerinin Türkiye'deki yazmaları hakkında önemli bilgiler sunan Ramazan Şeşen, söz konusu risâlenin el-Câhız'a ait olmadığı kanaatini taşıyanlardan bir diğeridir. O, bu risâlenin el-Câhız'a ait edebi parçalar taşımakla birlikte daha sonra yaşamış bir müellife ait olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Onun ifadelerine göre risâlenin üslubu ve sonunda bulunan kayıt bu durumu açıkça gözler önüne sermektedir.(Şeşen, 1970, s. 249) Ancak bu hususla alakalı daha fazla ayrıntıya girmemiş ve risâlede el-Câhız'a ait olduğunu düşündüğü parçalardan herhangi birini zikretmemiştir.

Ramazan Şeşen'in risâlesinin el-Câhız'dan sonra yaşamış bir müellife ait olabileceği iddiasının kanıtlanması oldukça zor gözükmektedir. Bu iddiayı çürütebilecek en önemli delillerden biri ise risâlenin aktarım metoduna dayanıyor olmasıdır. Nitekim risâlede birçok edebiyatçıdan ve şahsiyetten aktarım yapılmıştır. Risâlede ismi zikredilen bu kişilerin hiçbirisi el-Câhız'dan sonra yaşamış değildir. Eğer risâlenin el-Câhız'dan sonra yaşamış bir müellife ait olduğu fikri düşünülecekse, el-Câhız'dan sonra yaşamış edebiyatçılardan aktarım yapılması gerektiği gerçeği de unutulmamalıdır.

3.2. Risâlenin el-Câhız'a Ait Olduğunu Savunanların Görüşleri ve Delilleri

el-Hanîn ile'l-evtân isimli risâlenin el-Câhız'a ait olmadığını düşünenler olduğu gibi ona ait olduğuna kanaat getirenler ve risâleyi el-Câhız'a nispet ederek neşredenler olmuştur. Bu isimlerin başında Abdusselâm M. Hârûn gelmektedir. Hasan es-Sendûbî'nin bu risâlenin el-Câhız'a ait olmadığını iddia ederken kullandığı ifadeleri harfiyen aktaran Hârûn, ortada eserin el-Câhız'a ait olmadığını ihsas eden herhangi bir özelliğin bulunmadığını ifade etmektedir. Onun bu hususta serdettiği deliller şu şekilde aktarılabilir:(el-Câhız, 1964, ss. 380-381)

- 1- Eser çeşitli seçmelerden oluştuğu için el-Câhız'ın telif yöntemine uygundur. Nitekim el-Câhız vatan özlemiyle ilgili dağınık parçaları bir araya getirerek sade bir şekilde bablara ayırmıştır.
- 2- Eserin içerdiği parçalarda, bahsettiği kişilerde ve aktardığı olaylarda el-Câhız'ın dönemini aşan herhangi bir ifade ve bilgi bulunmamaktadır.
- 3- Eserdeki ifade üslubunda el-Câhız'ın beyanına aykırılık yoktur.
- 4- Eserde el-Câhız'ın diğer kitaplarıyla müşterek olan birçok parça bulunmaktadır.
- 5- Risâlede Farsların, bilgelerin, filozofların ve bedevilerin sözlerine yer vermesi diğer eserleriyle benzerlik arz etmektedir.
- 6- Risâlede kendini kastederek "Ebû Osmân şöyle söyledi" ifadesini kullanması, diğer risâlelerinin yanı sıra el-Hayevân ve el-Beyân ve't-tebyîn gibi büyük eserlerinde de görülen bir özelliktir.

Abdusselâm M. Hârûn'un risâleyle ilgili mülahazalarını serdetme yöntemine bakıldığında diğerlerinden farklı olarak, ortaya attığı iddialara deliller sunduğu göze çarpmaktadır. Sözelimi, risâlede el-Câhız'ın diğer eserleriyle müşterek parçalar olduğunu iddia ederken onun Menâkibu't-Turk risâlesine atıfta bulunarak delil sunmuştur. Benzer şekilde el-Câhız'ın risâlesinde kullandığı "Ebû Osmân şöyle söyledi" üslubunun diğer eserlerinde de mevcut olduğunu söylerken onun hem diğer risâlelerine hem de el-Hayevân isimli eserine atıflar yapmıştır. Bu tarz atıflar yaparak deliller sunması onun iddialarını güçlendiren unsurlardan biridir.

Abdusselâm M. Hârûn'un risâlede herhangi bir tarihsel hatanın olmadığı hususundaki tespiti çok önemli bir tespit olarak karşımızda durmaktadır. Zira bir eserin müellifine olan nispetine zarar veren en büyük etkenlerden bir tanesi kişiler, olaylar ve anlatılara dair tarihsel hatalardır. Bu tespit ışığında, risâlenin herhangi bir tarihsel hata içermemesinin nispetle alakalı şüpheleri azalttığı söylenebilir.

Risâlenin nispetiyle ilgili olarak gündeme getirilen sorunlardan bir tanesi, bu risâlenin Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye (ö. 414/1023) ait olabilme ihtimalidir. Gerçekten de Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), et-

Tevhîdî'nin bu isimde bir risâlesinin bulunduğunu söylemektedir.(el-Hamevî, 1993, s. 1925)³ Diğer yandan el-Câhız'ın böyle bir risâlesinin bulunduğunu ise zikretmemiştir. Bu hususta değerlendirmelerini aktaran Garbî el-Hâcc Ahmed risâlenin kesinlikle el-Câhız'a ait olduğunu şu kelimelerle ifade etmiştir:

“el-Câhız ile üsluplarının benzemesi sebebiyle risâlenin Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye ait olabileceği hususunda söylenenlere cevap olarak şunları söyleyebilirim: el-Câhız ile et-Tevhîdî'nin üslupları arasındaki en belirgin fark, el-Câhız'ın şiirlerden çokça istişhad yaparken et-Tevhîdî'nin az istişhadla bulunmasıdır. Ayrıca risâlede geçen olayların ve kişilerin hiçbirinin zamanı el-Câhız'ın zamanını aşmamaktadır. Eğer bu risâle et-Tevhîdî'nin olsaydı, el-Câhız'ın zamanını aşan olayları ve kişileri de eklerdi. Çünkü iki zatın arasında edebiyatçılarla ve şairlerle dolu olan yaklaşık bir asır bulunmaktadır.”(Ahmed, 1975, s. 264)

Konuyla alakalı bu bilgiler ışığında risâlenin el-Câhız'a ait olmadığını gösteren net bulgulara rastlanmamış, aksine nispete dair şüpheleri giderecek nitelikte deliller tespit edilmiştir. Dolayısıyla tarafımızca risâlenin el-Câhız'a ait olduğu kanaati oluşmuştur. Nispet sorunuyla alakalı delil ve görüşlerin detaylı bir şekilde değerlendirilmesinin ardından bu noktada risâlenin içerik analizine geçmek uygun olacaktır.

4. Risâlenin İçerik Analizi

el-Câhız, el-Hanîn ile'l-evtân isimli risalesinde vatan özlemine dair dağınık halde olan ayet, şiir, emsal, ahbar ve rivayetleri bir araya getirmeyi hedeflemiştir. Zira ona göre hafızalardaki bu bilgiler kayıt altına alınmazsa unutulma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Bunu yaparken de tüm rivayetlere yer vermek mümkün olmadığından en güzellerini seçtiğini ifade etmiştir.(el-Câhız, 1964, s. 388)

Risâlesinin başında Arapların vatan ve toprak özlemi hakkındaki rivayetlerini ve sözlerini derleme nedenini, bir kralla yaptığı görüşmeye bağlamaktadır. Vatan özlemi hususunda konuştuğu bu kral, kendi ülkesinden ayrılarak daha bayındır ve bereketli topraklara gitmesine, orada da şanın ve otoritesinin devam etmesine ve hatta hem Araplardan hem de Acemlerden herkesin kendisine itaat etmesine rağmen yanında vatan toprağı anıldığı zaman tıpkı devenin dinlenme yerine duyduğu özlem gibi vatanına özlem hissettiğini ifade etmiştir. Kralın daha iyi şartlarda yaşamasına ve mutlak bir otoriteye sahip olmasına rağmen vatanına duyduğu bu özlem, el-Câhız'ı derinden etkilemiş olmalı ki konunun önemini daha iyi kavrayarak vatan özlemine dair söylenen edebi parçaları böyle bir risâlede toplamak istemiştir.

Risâle incelendiğinde el-Câhız'ın farklı türleri ve parçaları dağınık bir şekilde zikrettiği gözlemlenmektedir. Örneğin risâle boyunca şiirler her yere serpiştirilmiş vaziyettedir. Yine söyleyeni belli olan ile olmayan sözler de iç içe bulunmaktadır. Dolayısıyla burada nicelik bakımından çalışmanın amacını aşmayacak şekilde bir sınıflandırma yapılacak ve her başlık altında en öne çıkan parçalar serdedilecektir. Parçaların aktarımında Abdusselâm M. Hârûn'un baskısı esas alınacaktır.

4.1. Ayetler:

Risâlede vatan özleminin önemini vurgulamak ve bu olguyu dini bir zemine oturtmak için iki ayet zikredilmiştir:(el-Câhız, 1964, s. 389)

3 et-Tevhîdî'nin böyle bir risâlesi olduğu hakkındaki diğer görüşler için bk. (Ahmed, 1975, s. 264)

وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرَجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ.

“Eğer biz onlara, “Hayatlarınızı feda edin veya yurtlarınızdan çıkın” diye yazmış olsaydık, içlerinden pek azı hariç, bunu yapmazlardı.”(Kur’an-ı Kerim Meâli, 2009, en-Nisâ 4/66)

el-Câhız’a göre Allah bu ayetle kullarının kalplerinde bulunan vatan sevgisini haber vermekte ve hayatlarını feda etmeleriyle yurtlarından çıkarılmalarını eşit görmektedir.

وَمَا لَنَا إِلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا.

“Onlar, “Yurdumuzdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz hâlde Allah yolunda niye savaşmayalım” diye cevap vermişlerdi.”(Kur’an-ı Kerim Meâli, 2009, el-Bakara 2/246)

el-Câhız bu ayeti zikrederek vatanından ve ailesinden alıkonulmuş birinin hiçbir şeyinin kalmayıp vatanına kavuşmak pahasına ölümü göze aldığını vurgulamaktadır.

4.2. Peygamberlerle İlgili Rivayetler:

Risâlede Hz. Muhammed ile ilgili herhangi bir rivayet veya hadis bulunmamasına rağmen Hz. İbrahim, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf gibi diğer peygamberlere dair birtakım rivayetler bulunmaktadır. Müellif bu rivayetleri aktararak vatan sevgisinin peygamberler nezdindeki önemini vurgulamayı hedeflemektedir.

el-Câhız vatan özlemiyle alakalı en doğru kanıtlardan birinin Hz. Yusuf ile ilgili anlatılan bir rivayet olduğunu söylemektedir. Bu rivayete göre Hz. Yusuf kendisine ölüm yaklaştığı zaman naaşının babası Hz. Yakup ve dedeleri Hz. İshak ile Hz. İbrahim’in yanına götürülmesini vasiyet eder. Ancak Mısır halkı buna engel olur. Daha sonra Allah Hz. Musa’yı gönderip de Firavun’u ve diğer milletleri onun eliyle helak edince Hz. Yusuf’un naaşını Hz. Yakup’un Şam bölgesindeki türbesine götürmesini emreder. Tıpkı Hz. Yusuf’un babasının yanına götürülmesi gibi Hz. Yakup da zamanında Mısır’da vefat etmiş olmasına rağmen babası Hz. İshak’ın kabrinin bulunduğu yere götürülüp defnedilmiştir.(el-Câhız, 1964, s. 410) Bu rivayet peygamberlerin, atalarının naaşlarının bulunduğu toprakları vatan olarak addederek orada defnedilme arzusuna ve Allah’ın buyruğunun da bu yönde olduğuna işaret etmektedir.

el-Câhız’ın ifade ettiğine göre İsrailoğullarından vatan sevgisine en bağlı olanlar Hz. Hârûn peygamberin oğlu ve Hz. Dâvûd’un ailesidir. Nitekim Babil bölgesinin herhangi bir memleketinde onlardan her kim ölmüşse bir yıl sonra kabrini açarlar ve naaşını Şam bölgesinde el-Hasâse olarak anılan bir mevkiye taşırlardı. Orada bir yıl beklettikten sonra da Beytülmakdis’e götürürlerdi.(el-Câhız, 1964, s. 411)

M4.3. eseller:

Risalede Araplara ait mesellerden sadece bir tanesi zikredilmiştir:(el-Câhız, 1964, s. 392)

أَوْضَحُ مِنْ مِرَاةِ الْعَرَبِيَّةِ

Gurbetteki kızın aynasından daha net.

Bu meselin Mecmau’l-emsâl’de geçen bir diğer varyantı *من مرآة العربية* şeklindedir. Bu da “gurbetteki kızın aynasından daha temiz” şeklinde tercüme edilebilir. Meselin medlülü her iki lafızla da aynıdır. Zira burada kastedilen, kavminin dışından bir erkekle evlenip aynasını daima cilalayan kızdır. Onun aynasını

daima cilalması ve temiz tutmasının nedeni de yüzüne bakıp kontrol etmek içindir. (el-Meydânî, t.y., s. 353)

Emevî şairlerinden Zürrumme (ö. 117/735) bir şiirinde bu meseli şöyle kullanmıştır: (Dîvânu Zirrumme, 1995, s. 47) [Tavîl]

لَهَا أَدْنُ حَنْتَرٍ وَذَفْرَى أَسْبِيلَةٌ وَحَدُّ كِمْرَاةِ الْعَرَبِيَّةِ أَسَجْحُ

Onun narin bir kulağı, düz bir kulak arkası kemiği ve gurbetteki kızın aynası gibi güzel ve mutedil bir yanağı vardır.

4.4. Diğer Milletlere Ait Sözler:

el-Câhız risâlesinde vatan özlemi duygusunun yalnızca Araplara has olmayıp bu olgunun evrensel olduğu gerçeğini, Hintlere ve Acemlere nispet ettiği birkaç sözle vurgulamaya çalışmaktadır.

Onun vatan özlemiyle alakalı Acemlerden aktardığı ifadeler şu şekildedir: (el-Câhız, 1964, s. 385)

من علامة الرشد أن تكون النفس إلى مولدها مُشْتَاقَةً، وإلى مَسْقَطِ رَأْسِهَا تَوَاقَةً.

Kişinin doğduğu yeri özleyip arzulaması olgunluk alametlerindedir.

Hintlere nispet ettiği ifadeler ise şöyledir: (el-Câhız, 1964, s. 385)

حُرْمَةُ بَلَدِكَ عَلَيْكَ مِثْلَ حُرْمَةِ أَبَوَيْكَ، لِأَنَّ غَدَاءَكَ مِنْهُمَا، وَغَدَاءَهُمَا مِنْهُ.

Anne babana nasıl hürmet ediyorsan memleketine de hürmet etmen gerekir. Zira seni onlar besler, onları da memleketin besler.

4.5. Filozoflara ve Bilgelere Ait Sözler:

Arap kültürü ve edebiyatının yanı sıra Fars, Hint ve Yunan kültürlerine de hâkim olan el-Câhız diğer eserlerinde olduğu gibi bu risâlesinde de yabancı filozof ve bilgelerin sözlerine yer vermiştir.

Tıbbın babası olarak kabul edilen Yunan hekim Hipokrat'a atfettiği ifade şu şekildedir: (el-Câhız, 1964, s. 387)

يُدَاوِي كُلَّ عَلِيلٍ بِعَقَائِرِ أَرْضِهِ؛ فَإِنَّ الطَّبِيعَةَ تَتَطَلَّعُ لِهَوَائِهَا، وَتَنْزِعُ إِلَى غَدَاءِهَا.

Her hastanın devası kendi toprağındadır. Zira kişinin tabiatı kendi toprağının havasını arzular, onun besinine meyleder.

İlkçağ Yunan filozofu Eflâtun'a nispet ettiği ifade şu şekildedir: (el-Câhız, 1964, s. 387)

غَدَاءُ الطَّبِيعَةِ مِنْ أَنْجَعِ أَدْوِيَّتِهَا.

Kişinin kendi tabiatının besini, onun için en faydalı olan ilaçlardandır.

Câlinûs adıyla da bilinen Grek hekim Galen'den şu ifadeleri aktarmıştır:(el-Câhız, 1964, s. 387)

يَتَرَوُّحُ الْعَلِيلُ بِنَسِيمِ أَرْضِهِ، كَمَا تَنْبُثُ الْحَبَّةُ بِنَيْلِ الْقَطْرِ.

Kendi toprağının esintisiyle ferahlar hasta, tıpkı tohumun yağmurun ıslaklığıyla filizlenmesi gibi.

İsmi zikretmediği bir filozofun şu ifadelerini konuya örnek olarak vermiştir:(el-Câhız, 1964, s. 387)

فِطْرَةُ الرَّجُلِ مَعْجُونَةٌ بِحُبِّ الْوَطَنِ.

Kişinin fitratı vatan sevgisiyle yoğurulmuştur.

Yine bilge kimselerin vatan özlemiyle alakalı şu sözlerine de yer vermiştir:(el-Câhız, 1964, s. 386)

الْحَنِينُ مِنْ رِقَّةِ الْقَلْبِ، وَرِقَّةُ الْقَلْبِ مِنَ الرَّغَايَةِ، وَالرَّغَايَةُ مِنَ الرَّعَايَةِ، وَالرَّحْمَةُ مِنَ كَرَمِ الْفِطْرَةِ، وَكَرَمُ الْفِطْرَةِ مِنْ طَهَارَةِ الرَّشْدَةِ، وَطَهَارَةُ الرَّشْدَةِ مِنْ كَرَمِ الْمَحْيَدِ.

(Vatan) özlemi kalbin inceliğindedir, kalbin inceliği riayettendir, riayet rahmettendir, rahmet fitratın asaletindedir, fitratın asaleti nesebin temiz oluşundandır, nesebin temiz oluşu ise soyun asilliğindedir.

4.6. Araplara Ait Sözler:

Risâlenin büyük kısmını Araplara ait vatan özlemi temalı sözler oluşturmaktadır. el-Câhız'ın kim tarafından söylendiğini belirtmediği ifadelerin çoğunun Araplara ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. Çünkü aktaracağı söz Arap olmayan bir millete ya da bir şahsiyete aitse bunu açıkça belirtmiştir. Bunun yanı sıra vatan özlemiyle ilgili sözlerini aktarırken ismini zikrettiği yalnızca birkaç Arap şahsiyet bulunmaktadır. Burada önce söyleneni belli olan sözler aktarılacak ardından da kim tarafından söylendiği bilinmeyen sözlerden en güzelini serdedilecektir.

Edebi parçaların aktarımında esas aldığımız, Abdusselâm M. Hârûn tarafından hazırlanan baskıda İbnu'z-Zübeyr'den bir söz aktarılmaktadır. Ancak Tâhir el-Cezâirî tarafından hazırlanan baskıya ve daha modern baskılara bakıldığında aynı ifadelerin İbn Abbas'a nispet edildiği görülmektedir. Yine er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) de Muhâdarâtü'l-udebâ isimli eserinde bu ifadeleri İbn Abbas'a atfetmektedir.(el-İsfahânî, 1420, s. 652) Dolayısıyla bu ifadelerin İbnu'z-Zübeyr'den ziyade İbn Abbas'a ait olduğunu söylemek daha doğru olacaktır:(el-Câhız, 1964, s. 388)

لَوْ قَنَّعَ النَّاسُ بِأَرْزَاقِهِمْ قَنَاعَتَهُمْ بِأَوْطَانِهِمْ مَا اشْتَكَى عَبْدُ الرَّزْقِ.

İnsanlar tıpkı vatanlarından razı oldukları gibi rızıklarından da razı olsalardı hiçbir kul rızık konusunda şikâyetçi olmazdı.

Risâlede Abdülhamîd el-Kâtib'in (ö. 132/750) dünyayı kastederek söylediği şu ifadeler yer almaktadır:(el-Câhız, 1964, s. 389)

نَفَقْنَا عَنِ الْأَوْطَانِ وَقَطَعْنَا عَنِ الْإِخْوَانِ.

(Dünya) bizi vatanımızdan etti ve kardeşlerimizle olan bağlarımızı kesip attı.

el-Câhız'ın bu risâlede Hz. Ömer'e attığı, ancak el-Hayevân eserinde ona atfetmeksizin zikrettiği ifadeler şöyledir:(el-Câhız, 1964, s. 389)

عَمَّرَ اللهُ الْبِلْدَانَ بِحُبِّ الْأَوْطَانِ.

Allah memleketleri vatan sevgisiyle bayındır kılmıştır (kılısın).

Söyleneni belli olmayan ifadelerin başlıcaları ise şunlardır:

الْجَالِي عَنْ مَسْقَطِ رَأْسِهِ وَمَحَلِّ رِضَاعِهِ، كَالْعَبِيرِ النَّاشِيطِ عَنِ بَلَدِهِ الَّذِي هُوَ لِكُلِّ سَبْعِ قَنِيصَةٍ وَلِكُلِّ رَامٍ دَرِيئَةٌ.

Doğduğu ve emzirildiği yerden ayrılan kişi, memleketinden çıkıp her bir yırtıcı hayvana av ve her bir okçuya hedef olan yaban eşiği gibidir.(el-Câhız, 1964, s. 386)

الْكَرِيمُ يَجُنُّ إِلَى جَنَابِهِ كَمَا يَجُنُّ الْأَسَدُ إِلَى غَابِهِ.

Soylu kişi kavminin toprağına özlem duyar, tıpkı aslanın ormanına özlem duyduğu gibi.(el-Câhız, 1964, s. 386)

إِذَا كَانَ الطَّائِرُ يَجُنُّ إِلَى أَوْكَارِهِ فَالْإِنْسَانُ أَحَقُّ بِالْحَنِينِ إِلَى أَوْطَانِهِ.

Kuşun bile yuvasını özlediği bir dünyada, insan vatanına özlem duymaya daha layıktır.(el-Câhız, 1964, s. 386)

عُسْرُكَ فِي دَارِكَ أَعَزُّ لَكَ مِنْ يُسْرِكَ فِي غُرْبَتِكَ.

Senin için kendi yurdunda çektiğin zorluk, gurbette yaşadığın ferahlıktan daha kıymetlidir.(el-Câhız, 1964, s. 386)

إِذَا كُنْتَ فِي غَيْرِ أَهْلِكَ فَلَا تَنْسَ نَصِيْبَكَ مِنَ الدَّلِّ.

Eğer ki aileden uzaktaysan, rezillikten nasibini unutma!(el-Câhız, 1964, s. 391)

4.7. Müellifin Kendisine Ait Sözler:

Risâlenin çoğunu ediplerden aktarılan sözler oluştursa da müellifin bizzat kendisine ait birtakım ifadeler bulunmaktadır. Öyle ki söz aralarında rivayet aktarımını bırakıp vatan özleminin önemini vurgulayan ifadeler kullanmaktadır. Örneğin Arapların kurak memleketlere ve cansız taşlara özlem duyduklarına, ekili dikili kırsal arazileri ikamet etmeye uygun bulmadıklarına temas etmektedir. Benzer olarak, şehirli kişinin vebalı ve verimsiz bir toprakta doğmasına rağmen daha verimli ve ekili dikili olan bir memleketeye gelip refah elde ettiğinde bile vatanını özlemesinden bahsetmektedir.(el-Câhız, 1964, s. 388)

el-Câhız bazı eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de kendisinden aktarma yapmıştır. Meşhur eseri el-Beyân ve't-tebyîn'den konuyla alakalı olarak aktardığı bir pasajda, gördüğü Habeşli siyahi bir köleden bahsetmektedir. Benî Esed'e mensup olan bu köle ekinler ve hurmalıklar için bekçi olarak gönderilmişti. Uzayan gurbet günlerinde devesiyle bir başına kalarak deliye dönmüştü. Karşılaştığı yegâne kişiler olan çiftçileri ne anlıyor ne de onlara halini anlatabiliyordu. Bir gün el-Câhız'ı görüp kendini güvende hisseden bu köle ona şunları söyledi: "Allah içerisinde Arapların bulunmadığı her bir toprağı lanet etsin.

Allah “toprağın iyi ve katışksız, alışılmamış olanıdır”⁴ diyen o şairin de canını alsın. Ey Ebû Osmân, şüphe yok ki bu Araplar insanlar içinde tıpkı bir atın bedenindeki beyazlık kadardır. Şayet Allah merhamet edip de onları güvenli bir yarımadaya yerleştirmeseydi bu Acemler onların izlerini silip süpürürlerdi.”(el-Câhız, 1964, ss. 405-406, 2018, s. 46)

4.8. Şiirler:

Vatan özlemiyle ilgili şiirler risâlede büyük bir yekûn teşkil etmektedir. Müellif bu manzum parçaların çoğunun kim tarafından söylendiğini belirtmemiştir. Müellifin kendisine ait herhangi bir manzum parça da bulunmamaktadır.

el-Câhız risâlesinde Zürrume'nin sevgilisi Meyye için söylediği bir şiirin beyitlerini aktarmaktadır. Bu şiirde Zürrume vatana olan özlemini sevgilisinin bulunduğu ciheti kastederek ifade etmiştir. Zira kişi ancak geride bıraktığı ailesi veya sevgilisi sebebiyle ve gidilen yerde duyduğu yabancılik hissinden ötürü vatanına özlem duyar. Şairin beyitleri şöyledir:(el-Câhız, 1964, s. 405; *Dîvânu Zirrumme*, 1995, s. 36) [Tavîl]

إِذَا هَبَّتِ الْأَرْوَاحُ مِنْ نَحْوِ جَانِبِ
بِهِ أَهْلُ مَيِّ هَاجَ قَلْبِي هُبُوبُهَا
هَوَى تَذَرَفُ الْعَيْنَانِ مِنْهُ وَإِنَّمَا
هَوَى كُلِّ نَفْسٍ حَيْثُ حَلَّ حَبِيبُهَا

Meyye'nin halkının bulunduğu cihetten esince rüzgârlar, bu esiş kalbimi heyecanlandırır.

Bir aşk ki bu, gözleri yaşla dolduran. Öyle ya, herkesin aşkı ancak sevgilisinin bulunduğu yerdedir.

el-Câhız'ın risâlede zikretmesi de *el-Hayevân* ve *el-Beyân ve't-tebyîn* eserlerinde şairinin Hâlid b. Nadle olduğunu söylediği birtakım beyitler bulunmaktadır. Kötü davranışlar bile kişinin kendi kavminin yabancı kavimlerden daha hayırlı olduğunu vurgulayan şairin ifadeleri şu şekildedir:(el-Câhız, 1424, s. 52, 1964, ss. 391-392, 2018, s. 384) [Tavîl]

لَعْمَرِي لَرَهْطُ الْمَرْءِ حَيْرٌ بَيِّنَةٌ
عَلَيْهِ وَإِنْ عَالُوا بِهِ كُلَّ مَرْكَبِ
إِذَا كُنْتُ فِي قَوْمٍ عَدَى أَسْتِ مِنْهُمْ
فَكُلُّ مَا عُلِفْتُ مِنْ حَبِيبٍ وَطَيِّبِ

Hayatım üzerine yemin olsun ki, kişinin kavmi onu muhafaza etme bakımından en hayırlı olanlardır, onu kötü bineklere bindirseler bile.

Müntesibi olmadığın yabancı bir kavmin içindeysen eğer, önüne yem olarak konanı pis ya da temiz demeden ye!

Risâlenin içerdiği manzum parçaların en güzellerinden bir tanesinde şair, vatanından ayrı kalan kişinin psikolojik durumunun değişmesi sonucunda yaşadığı çöküşü şu ifadelerle dile getirmektedir:(el-Câhız, 1964, s. 407) [Kâmil]

طَلَبُ الْمَعَاشِ مُعَرِّقٌ
بَيْنَ الْأَجْبَةِ وَالْوَطَنِ

4 خُرُّ النَّوَى مُسْتَعْرِبُ النَّوَابِ.

ل إِلَى الضَّرَاعَةِ وَالْوَهْنِ وَمُصَيِّرٍ جَلَدَ الرَّجَا
 دُ النَّضْوُ فِي ثَنِي الرَّسَنِ حَتَّى يُفَادَ كَمَا يُفَا
 فَكَأَنَّهُ مَا لَمْ يَكُنْ ثُمَّ الْمَنِيَّةُ بَعْدَهُ

Geçim derdi sevenleri vatanlarından ayırmıştır.
 Eplerin metanetini zayıflığa ve güçsüzlüğe çevirmiştir.
 O kadar ki tıpkı gemin, yuların kıvrımına sürüldüğü gibi sürülür er kişi.
 Sonrasya ölümdür işte, sanki hiç var olmamış gibi.

Risâlede kim tarafından söylendiği belirtilmeyen şu beyitler yer almaktadır:(el-Câhız, 1964, s. 384) [Tavîl]

وَأَضْحَى فُرَادِي نُهْبَةً لِلْهَمَاهِمِ إِذَا مَا ذَكَرْتُ النَّعْرَ فَاضْتَّ مَدَامِعِي
 وَحُلْتُ بِهَا عَنِّي عُقُودُ التَّمَانِمِ حَنِينًا إِلَى أَرْضِ بِهَا اخْضَرَ شَارِبِي
 وَأَرَاغَاهُمْ لِلْمَرْءِ حَقَّ النَّقَادِمِ وَالْأَلْفُ قَوْمٍ بِالْفَتَى أَهْلُ أَرْضِهِ

es-Sagr'ı (sınır boylarını)⁵ hatırladığım vakit gözyaşlarım dolup taşar, kalbim dertlerin ganimeti haline gelir.

Bıyığının terlediği ve muskalarımın düğümlerinin çözüldüğü toprağa özlem duyarak.

Zira delikanlı için en lütufkâr olan ve kişinin [halkı içinde] kademli olma hakkını en çok gözeten kavim, kendi toprağının halkıdır.

Vatan özleminin sevgililerin ayrılığıyla bağdaştırıldığı bir diğer şiir ise şu şekildedir:(el-Câhız, 1964, s. 412) [Tavîl]

وَرَدَّ إِلَى الْأَوْطَانِ كُلِّ غَرِيبِ سَقَى اللَّهُ أَرْضَ الْعَاشِقِينَ بِعَيْتِهِ
 وَمَنَّ مَحْبُوبًا بِقُرْبِ حَبِيبِ وَأَعْطَى دَوِيَّ الْهَيْبَاتِ فَوْقَ مَنَاہِمِ

Allah âşıkların yurdunu rahmetiyle sulasın, gurbette olan herkesi de vatanına döndürsün.

Kötülükle anılmayanlara taleplerinden fazlasını versin, seveni de sevdiğinin yanına koysun.

5. Sonuç

Çalışmada risâlenin el-Câhız'a aidiyeti hususunda muhakkikler ve araştırmacılar tarafından ifade edilen görüşler incelenmiş ve bu konuda iki temel görüşün olduğu tespit edilmiştir. Hasan es-Sendûbî ve Ramazan Şeşen gibi önemli isimlerin savunduğu ilk görüşe göre bu risâlenin el-Câhız'a aidiyetinde sorunlar vardır. Ancak araştırmacılar böyle bir iddiada bulunurken yeterli somut deliller sunmamışlardır. Bu yüzdendir ki es-Sendûbî'nin iddiaları hem Brockelmann hem de Pellat tarafından geçersiz ve tespiti zor kabul edilmiştir. Diğer yandan Abdusselâm M. Hârûn gibi önemli bir muhakkik

⁵ es-Sagr: İslâm devletlerinin gayri müslim devletlerle sınır teşkil eden müstahkem şehir ve kalelerin bulunduğu uç bölgeleri. Detaylı bilgi için bk. (Avci, 2009)

bu konuyu detaylı bir şekilde ele alarak risâlenin nispetinde herhangi bir sorun olmadığını açıkça belirtmiştir. Onun bu hususta ifade ettiği görüşler ve deliller son derece makul gözükmektedir. Zira o, risâlenin hem üslup açısından el-Câhız'ın üslubuyla uyduğunu ifade etmekte hem de herhangi bir tarihsel hata içermediğini belirtmektedir. Risâlenin et-Tevhîdî'ye ait olabilme ihtimalini gideren en önemli argüman ise onun el-Câhız ile arasındaki şiirle istihsad metoduna başvurma farklılıklarıdır. Konuyla alakalı tüm bu verilerin incelenmesi ışığında söylenebilir ki risâlenin el-Câhız'a ait olmadığını gösteren herhangi bir bulguya rastlanmamış, aksine nispete dair şüpheleri giderecek nitelikte deliller tespit edilmiştir.

Risâlenin içerik analizinin yapılması sonucunda el-Câhız'ın vatan özlemi hususunda kendi görüşlerini aktarmak yerine konuyla ilgili çeşitli edebi ürünleri serdettiği tespit edilmiştir. Risâlede kendine ait bazı ifadeler bulunsa da şiir ya da özlü söz gibi bir edebi ifadesinden bahsetmek mümkün değildir. el-Câhız vatan özleminin evrensel, dini ve bireysel yönünü fark etmiştir. Bundan dolayı konuyla ilgili dini ifadeleri aktardığı gibi diğer milletlerin, filozofların ve bilge kişilerin ifadelerine de yer vermiştir. Ancak aktardığı edebi parçaların çoğunun kime ait olduğunu belirtmemiştir. Onun bu edebi ürünlerin aktarımını yaparken takip ettiği üslup ise diğer eserlerindeki üslubuna benzemektedir. Nitekim risâle incelendiğinde farklı edebi türlerin dağınık vaziyette olduğu ve iç içe geçtiği göze çarpmaktadır. Sonuç itibarıyla el-Câhız bu risâlesinde vatan özlemiyle alakalı birçok parçayı bir araya getirmek suretiyle okuyucuya geniş yelpazeli bir edebi seçki sunmuştur.

Kaynakça

- Ahmed, G. el-Hâcc. (1975). Mahtûta uhrâ fi'l-Mevsil li risâleti'l-Hanîn ile'l-evtân. *el-Mevrid*, 2, 263-264.
- Avcı, C. (2009). Sugür. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 473-474). TDV Yayınları.
- Behnâm, H. Ş. (2017). *Rihle mea't-turâsi'l-Arabî*. Al Manhal.
- Brockelmann, C. (1977). *Târîhu'l-edebi'l-Arabî* (5. bs, C. 3). Dâru'l-Maârif.
- el-Atıyye, H. (Ed.). (1987). Kitâbu'l hanîn ile'l-evtân. *el-Mevrid*, 16(1), 129-174.
- el-Câhız, E. O. (1424). *El-Hayevân* (2. bs, C. 3). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- el-Câhız, E. O. (1964). *Resâ'ilu'l-Câhız* (C. 1). Mektebetu'l-Hâneci.
- el-Câhız, E. O. (2018). *El-Beyân ve't-tebyîn* (1. bs, C. 2). Dâru İbnu'l-Cevzî.
- el-Cebûrî, Y. V. (2007). *el-Hanîn ve'l-gurbet fi's-şîri'l-Arabî: El-hanîn ile'l-evtân* (1. bs). Dâru Mecdelâvî.
- el-Çelebî, D. (1927). *Mahtûtâtü'l-Mevsil*. Matbaatu'l-Furât.
- el-Hamevî, Y. (1993). *Mu'cemu'l-udebâ* (1. bs, C. 5). Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- el-İsfahânî, er-R. (1420). *Muhâdarâtü'l-udebâ* (1. bs, C. 2). Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam.
- el-Meydânî, A. b. M. (t.y.). *Mecmau'l-emsâl* (1-2). Dâru'l-Marife.
- el-Fîrûzâbâdî. (2005). *El-Kâmûsu'l-muhît* (8. bs). Müessesetü'r-Risâle.
- es-Sendûbî, H. (1931). *Edebu'l-Câhız* (1. bs). el-Matba'atü'r-Rahmâniyye.
- İbn Dureyd. (1987). *Cemheretu'l-luga* (1. bs, C. 1). Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn.
- İbn Mesûd, G. b. A. (1995). *Dîvânu Zirrumme* (1. bs). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Kraus, P., & el-Hâcirî, T. (Ed.). (1943). *Mecmû'u resâ'ili'l-Câhız*. Matbaatu Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr.
- Kur'an-ı Kerim Meâlî* (H. Altuntaş & İ. Paçacı, Çev.). (2009). Diyanet İşleri Başkanlığı.

- Pellat, C. (1984). Nouvel Essai d'inventaire de l'œuvre Ğāhizienne. *Arabica*, 31(2), 117-164.
- Şeşen, R. (1970). Cāhiz'in Eserleri Hakkında Bâzı Yeni Malzemeler. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1.
- Şeşen, R. (1993). Cāhiz. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 20-24). TDV Yayınları.
- Şeşen, R. (2011). Cāhiz'in Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshaları ve Bunlar Hakkında Bazı Yeni Malzemeler. *Şarkiyat Mecmuası*, 6, 113-134.

Adres

RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address

RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616